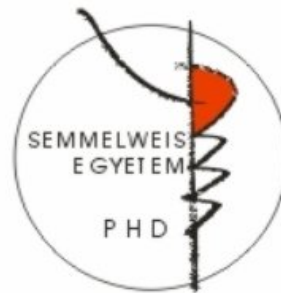

„A bátorság ugrása” Halálszorongás és társadalmi bizalom

Doktori tézisek

Mújdricza Ferenc

Semmelweis Egyetem
Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Nagy J. Endre, DSc., professor emeritus

Hivatalos bírálók: Dr. Balázs Zoltán, DSc., egyetemi tanár
Dr. Vingender István, Ph.D., habilitált főiskolai tanár

Szigorlati bizottság elnöke: Dr. Túry Ferenc, Ph.D.,
egyetemi tanár

Szigorlati bizottság tagjai: Dr. Hidas Zoltán, Ph.D.,
egyetemi tanár
Dr. Feith Helga Judit, Ph.D.,
habilitált főiskolai tanár

Budapest
2020

1. Bevezetés

Bár a bizalom témája sokáig nem volt a (társadalom)tudományos és -filozófiai érdeklődés homlokterében, legkésőbb Luhmann *Trust and Power* (1979) című műve óta igazi „hot topic”-ká vált. A társadalomtudományokban ugyanis felismerték, hogy a bizalom az egyéni és társas létezés, integráció és (lelki) egészség alapvető meghatározói közé tartozik. Az ember társadalmiságának legfőbb, egyben legkülönlegesebb jellemzőinek egyike, hogy az ember *bízó lény*. Talán a bizalomfogalom relatív „gyökértelenségének” is köszönhető, de általánosan elfogadott definíció jelenleg nem létezik. Súlyos (ön)ellentmondások és megoldatlan problémák annál inkább – az egyre újabb és újabb megközelítések megjelenése olyan „konceptuális zűrzavarhoz” (Lewis, Weigert 1985, Misztal 1996) vezetett, melyben a különböző definíciós kísérletek jellemzően a szerzők személyes elméleti álláspontjait reprezentálják (Misztal 1996).

Ebből következően azonban a jelenség értelmezése bizonytalan, mi több: robusztus operacionalizációhoz szükséges, megfelelő alaposságú bizalomkonceptió jelenleg nem áll rendelkezésre. A megfelelő konceptió hiánya bármilyen empirikus bizalomkutatás eredményét megkérdőjelezi. A bizalomfogalom szakirodalmának gazdagságát, valamint a megoldandó problémák mélységét figyelembe véve a megfelelő konceptualizáció kihívása messze túlmutat egy értekezés alfejezetén. Így az értekezés célja nem valamilyen kétséges megalapozottságú empirikus kutatás bemutatása, hanem egy olyan bizalomkonceptió kidolgozása, ami alapot biztosíthat a jelenség a jelenleginél érvényesebb, megbízhatóbb és pontosabb mérésére alkalmas mérőeszköz jövőbeni operacionalizálására. A bizalomfenomén fogalmi meghatározása így elméleti jellegű kutatást igényel, ami egy új, többek által megsejtett fontosságú, de érdemben nem kifejtett szempont kidolgozásával teljesíthető.

E szempont a bizalom jelenségét alapvetően meghatározó, azzal szoros és dinamikus kapcsolatban álló egzisztenciális (halál)szorongás talán legalaposabban kidolgozott konceptiójának: Paul Tillich létbátorság-elméletének beemelése. A halálfélelem és -szorongás témájának történeti előzményeit – terjedelmi okokból – az értekezés részét képező külső munkaanyag (Mújdricza 2020a), illetve a szerző kapcsolódó publikációi tárgyalják (Mújdricza 2015a, 2017, 2020b).

Annak ellenére, hogy rendszeres tárgyalása a 20. században kezdődött, a bizalom témája a kezdetektől fogva minden korban jelen volt a nyugati gondolkodásban. Bizalom nélkül a társadalom és az emberi kapcsolatok többsége felbomlana (Simmel 1978), és az együttműködésnek csupán rendkívül egyszerű, elemi formái lennének lehetségesek (Luhmann 1979). A bizalom „olajozza” ugyanis a társadalmi kooperációt és a társas lét elkerülhetetlen

súrlódásait (Dasgupta 1988, Putnam 1993, 2000). A bizalom tehát az alapja a szociális jelenség központi elemének: mindenfajta kooperációnak (Baier 1986). Ezért a bizalom bármely formája eleve társadalmi tekinthető (Balázs 2002), noha egyesek a társadalmi bizalom fogalmát szűkebben értelmezik (pl. Putnam 2000, Csepei és mtsai 2004). Bár hatalmas szakirodalma többféleképpen is csoportosítható, a konceptuális szempontnak a két fő irányzatot: a kognitív és a nemkognitív megközelítéseket kijelölő kategorizáció felel meg.

A kognitív elméletek nagy változatosságot mutatnak, de általánosságban az egyszerű közgazdaságtani, tranzakciócentrál, érdekvezérelt, racionális, de legalábbis racionalizálható emberi viselkedés (tév)képzetere, illetve annak valamilyen korrekciós kísérletére alapulnak. Ilyenek a társadalmi csereelméleti megközelítés vagy a neoklasszikus közgazdaságtan friedmani frissítése. Ezzel összhangban jellemzően a kockázatvállaláshoz, kalkulatív magatartáshoz kapcsolódnak (Balázs 2002). A bizalom itt lényegében egy stratégiai választás, a másokkal való viszonyainkban jelentkező, kockázatokat hordozónak tekintett helyzetekből fakadó bizonytalanság kezelésének egy módja. Ezt nevezi Uslaner (2002) *stratégiai bizalom*nak. E bizalom háromvonzatos: „A” megbízik „B”-ben „X”-re vonatkozólag, vagy hogy „B” „X”-et tegye (Hardin 2006). Általában bizonytalanságot és kockázatot feltételez, a teljes bizonyossághoz szükséges információk tranzakciós költségeinek csökkentését célozza, tapasztalati és tudásalapú: információkon és konkrét személyekkel kapcsolatos múltbeli tapasztalatokon alapuló racionális döntés vagy elvárás, ami rendkívül törekeny. A kognitív/stratégiai bizalmat nehéz megalkotni, de könnyű lerombolni (Uslaner 2002). A „keményvonalas” racionalista koncepciók (pl. Dasgupta 1988, Good 1988, Coleman 1990, Offe 1999) tisztán kognitív, észszerű számításon, racionális választáson alapuló költség–haszon becslés eredményének (Marková 2004), múltbeli tapasztalatokra épülő bizonyosságpótló, a bizonytalanság csökkentésére, kockázatkezelésre szolgáló eszköznek (Balázs 2002) tekintik a bizalmat, ami többé-kevésbé tudatos haszonmaximalizáló viselkedés (pl. Dasgupta 1988, Yamagishi, Yamagishi 1994 stb.). A bizalom itt olyan, mint szerencsejátékban tétre játszani (Coleman 1990, Sztompka 1999). E megközelítés kritikája már Luhmann-nál (1979) olvasható, aki szerint az ilyen meghatározás pusztán kalkulációt ír le, nem bizalmat. Ugyancsak e felfogás kritikájából született Hardin (1993, 2006) „beágyazódott érdek”-konceptiója, ami talán még jobban félreértette a jelenséget. A korai racionális megközelítés továbbfejlesztett változataként racionális elvárásként határozta meg a bizalmat: a bízónak eszerint oka van hinni, hogy a bízottnak érdekében áll bizalomra méltónak lenni, és így a bízó érdekei mintegy „beágyazódnak” a bízott érdekeibe. E felfogás azonban sokkal inkább egyfajta alattomos ravaszsgot, manipulatív, önző, megtévesztő érdekviszonyt azonosít (Pettit 1995, Lagerspetz

2015), és legjobb esetben is csak kölcsönösen bizalmatlan együttműködést tesz lehetővé, mintsem bizalmat (Lagerspetz 2015).

Luhmann (1979), bár maga is kockázati alapúnak tekintette a bizalmat, de a merev, közgazdaságtani jellegű felfogásokhoz képest puhább álláspontot elfoglalva, az egyéni szinten irracionálisnak tartotta azt. A bizalom racionalitását csak a társadalmi rendszer szintjén tekintette érvényesnek. A „puhább” kognitivisták megközelítései egyik fő irányzata – noha kevésbé reflektál rá – a társadalmi csereelmélet Blau-féle (1964) ágából látszik kifejlődni. Eszerint a bizalom tiszta önérdékből, a (társadalmi) csereszituációkban folyton ismétlődő költség–haszon kalkulációk során, fokozatosan jön létre. Putnam (1993, 2000), illetve az ő álláspontját továbbfejlesztő Hollis (1998), Gouldner (1960) megállapításaira építve e megközelítést kiegészítették az általánosított reciprocitás fogalmával, és a bizalom társadalmiságára összességében jóval érzékenyebb koncepciót alkottak. Ennek lényege egy olyan, folytonos cserekapcsolat, ahol az egyének az *azonnali* viszonzás igénye nélkül tesznek másokért, akár ismeretlenekért is, abbéli bizonyosságuk talaján, hogy valaki, valamilyen formában *visszaadja* majd a szívességet. Ez azonban maga is inherensen érdekevezérelt működésmód: a rövid távú altruizmus és hosszú távú önzés kombinációja (Putnam 1993, 2000), és így manipulációba hajló gyakorlatnak tűnik. Bizalom és bizalmatlanság robusztusságának, illetve önmegegerősítő, kumulatív jellegének (Good 1988, Gambetta 1988, Dasgupta 1988) problémája is érvényes e megközelítésre, ami továbbá Hollis (1998) ezirányú erőfeszítései ellenére sem tudja meggyőzően magyarázni a *teljesen* idegenekbe vetett bizalmat.

Alternatív kiindulásponton építve Giddens (1990, 1991), valamint Sztompka (1999) és Möllering (2006) dolgozták ki a legfejlettebb kognitív felfogást. Ez már a nemkognitív felfogásokhoz közelít, minthogy nagyrészt emocionális, öntudatlan, és csak bizonyos mértékig kognitív jelenségként kezeli a bizalmat, ami azonban zárójelbe teszi, felfüggeszti a kockázatokat. E szerzők úgy vélik – feltehetőleg Friedmantól (1953) kölcsönözve a megoldást –, hogy ilyenkor úgy teszünk, *mintha* a kockázat maga nem is létezne, *mintha* tudnánk a jövőt. Ez azonban a bizalom *imitációját* látszik leírni, és sokkal közelebb áll a naivitáshoz, mint a bizalomhoz. Lagerspetz (2015) érvelése fényében a „mintha-bizalomnak” az Axelrod-féle (1984) fogolydilemmán alapuló és más játékelméleti, kísérletes magyarázatai is tévesnek tűnnek. Eszerint a megfelelő szociális kontextus nélkül a bizalom szerepe a játékelméleti modellben másodlagos, és mivel előfeltételezi a kooperációt, nem képes magyarázni azt. Giddens (1990, 1991), Sztompka (1999) és Möllering (2006) továbbá, a *mintha*-felfogás kiegészítéseképpen, a bizalom kulcsaként beemelik a „hit ugrását”, amit a kockázatok és információhiány felfüggesztésének okaként azonosítanak.

A hit azonban egyrészt nem lehet a hiányos tudás kiegészítője (Tillich 2009), másrészt a „hit ugrása” mint konceptuális „fekete doboz” jelenik meg az elméletben, ami a megközelítés magyarázóerejének teljes kudarcát jelzi. De a fekete dobozzal együtt is legfeljebb az ignoráns naivitás, anélkül pedig a *ráhagyatkozás* leírásának tekinthető ez a felfogás. Amikor ugyanis nem valami dacára, hanem valamilyen okból bízunk, a bizalom észszerűen vállalt kockázattá, végső soron indokolatlanná válik, és legfeljebb ráhagyatkozásnak tekinthető (Balázs 2002). A kognitív/stratégiai megközelítések tehát tévesen látszanak azonosítani a ráhagyatkozást a bizalommal. A két jelenség különbsége, hogy míg a bízót bizalmában elárulni, de legalábbis cserben hagyni lehet, addig a számító ráhagyatkozás sikertelensége legfeljebb csalódottá teheti a ráhagyatkozót (Baier 1986, Bernstein 2011, Lagerspetz 2015). A ráhagyatkozás továbbá valamilyen célra irányul (Hertzberg 2010), a másikat e cél érdekében alkalmazott *eszközként* kezeli, szemben a bizalommal (Lagerspetz 2015). Ha tehát a bizalom kockázatvállalás a bizonytalanság állapotában, a bizalom éppenséggel *ellenjavallt*, ha pedig már bizonyosság van bennünk, akkor felesleges, redundáns. Összegezve: a kognitív felfogások *nem a bizalomról szólnak*: jobb esetben ráhagyatkozást vagy naivitást, rosszabb pedig esetben manipulatív, önző, alattomos érdekviszonyt vagy megjátszott, blöffszerű látszatbizalmat írnak le.

Az erkölcsfilozófiai gyökerű nemkognitív megközelítések (Baier 1986, Govier 1993, Becker 1996, Jones 1996, Bernstein 2011, Lagerspetz 1998, 2015)¹ a kezdetektől vitába szálltak a kognitív felfogásokkal. Míg a kognitív irányzatok képviselői a „hétköznapi” bizalomtapasztalat magyarázatára törekedtek, addig a nemkognitív iskola szerzői a jelenség mélyebb fenomenológiai megértését tűzték ki célul. Ezen az elméletcsoporton belül is kialakultak különböző irányzatok, de a változatosság kisebb, mint a kognitív szempontot alkalmazó megközelítések esetében. A nemkognitív irányzat Annette Baier (1986) tanulmányából eredeztethető. Baier koncepciója, Trudi Govier (1993) és Karen Jones (1996) felfogásához hasonlóan, inkább a kiteljesedett nemkognitív szempont előfutára, mivel maga is hordoz kognitív, ráhagyatkozás-jellegű elemeket. A nemkognitív bizalomértelmezések rendszerezett összefoglalásaként tekinthetünk Uslaner (2002) morális bizalomfogalmára, ami egy ponton tovább is lép azokon. Míg a stratégiai/kognitív felfogások háromvonzatosként, a nemkognitív elméletek többsége pedig kétvonzatosként („A” bízik „B”-ben) formalizálja a bizalmat, addig az uslaneri morális bizalom csupán egyvonzatos („A” bízik). Itt tehát nem

¹ Az értekezés néhány ismertebb szerzőt, így Dunnt, Hertzberget, a két Yamagishit, Fukuyamát vagy éppen Uslanert nem sorolja a nemkognitív elméletek kulcsszerzői közé, mivel ők saját elmélet alkotása helyett inkább inspiratív, illetve összefoglaló szerepük miatt fontosak.

csupán a bízott eszköz- és tranzitjellege, hanem a bizalom bízottól függő jellege is eltűnik, és önértékké válik.

A nemkognitív elméletek többsége a bizalmat egyfajta érzelmi melegséggel átítatott állapotnak tekinti (Baier 1986, Becker 1996, Jones 1996, Bernstein 2011), szemben a keményvonalas racionalizáló állásponttal. Azonban a wittgensteiniánus Hertzberg (2010) és különösen Lagerspetz (2015) a bizalom érzelmi jellegű meghatározásán is túlléptek. Elvetik annak bármilyen konkrét (lelki)állapotra való szűkítését, a bizalmat egyetemes, mindenütt jelenvaló mintázatként felfogva. Ezzel tehát nem visszautasítják az affektív attitűdjelleg lehetőségét, csupán nem korlátozzák bizalomértelmezésüket arra. Ezek mentén kirajzolódik a két fő nemkognitív irányzat: az érzelmi megjelenést, illetve az irreflektív, öntudatlan jelleget hangsúlyozó felfogások. Ez azonban csupán hangsúlykülönbséget jelent, mivel mindkét fő irány elismeri a másik alapállításait. Így a bizalmat érzelmi meghatározottságúnak tekintő szerzők is úgy vélik: a bizalom aktusa jellemzően nem tudatos. További közös jellegzetesség minden nemkognitív felfogásban a bízónak a bízott jóindulatát/jószándékát feltételező optimizmusa. Ezek mellé, szerzőtől függően, más elemek is belépnek a meghatározásokba, például a kompetencia (Jones 1996), illetve a lelkiismeretesség és reciprocitás (Bernstein 2011).

Baier megközelítésének fő problémája az „elfogadott sérülékenység” elemének beépítése. Ez ugyanis kockázateszlelést feltételez, és egyfajta óvatos, gyanakvó ráhagyatkozást azonosít bizalom helyett (Jones 1996, Lagerspetz 2015). Talán nem véletlen, hogy az ehhez gyanúsán hasonló, a sérülékenységre való *hajlandóság* eleme jellemzően kognitív megközelítésű munkákban vált népszerűvé (Mayer és mtsai 1995, Rousseau és mtsai 1998). Egyetérthetünk Lagerspetzcel (2015), hogy bizalmi viszonyainkban nem sérülékenyebbek, de kevésbé sérülékenynek érezhetjük magunkat a bizalom nélküli viszonyainkhoz képest. Lagerspetz a sérülékenység-problémát a „megosztott sérülékenység” koncepciójának kidolgozásával oldotta meg. Eszerint a sérülékenység nem csupán elkerülendő dolog, hanem olyasmis is lehet, amit létezésünk bizonyos szintjén aktívan keresünk, ezáltal lelve valódi közösségre egymásban. A bizalomban „szabadon felajánljuk magunkat egymásnak” (Lagerspetz 2015:64), ezzel megosztjuk egymással sérülékenységünket, ami önmagában is értéket jelent. Baier mellett a ráhagyatkozás fogalmához Govier (1993) és Jones (1996) felfogása is túlzottan közel került, aminek oka esetükben a háromvonzatos formalizáción túl a kompetenciára vonatkozó optimizmus elemének beemelése (Becker 1996).

Baier (1986) és Jones (1996) nyomán Bernstein (2011) és Lagerspetz (2015) tökéletesítették a bizalom reflektálatlan, észlelhetetlen háttérjellegére vonatkozó felfogást. Ennek lényege egyrészt, hogy a bizalom csak akkor tudatosodik, amikor már sérült vagy

megsemmisült. Eszerint aktuális, intakt bizalmunknak jellemzően nem vagyunk tudatában, de a bízotról szerzett információk felszámolhatják. Másrészt viszont a bizalom kifejezetten információ-rezisztív, minthogy a bízó bizalma fényében értelmezi azokat. Így a bizalom egyfajta interpretációs szűrőként viselkedik, ami a bízott javára torzítja a róla szerzett ismeretek értelmezését. E jellegzetesség magyarázza a bizalom robusztus jellegét. Mindez azért lehetséges, mert a bízó, saját szemszögéből nézve, nem észleli kockázatot, bizonytalanságot, potenciális fenyegetést hordozónak a külső, objektív szemszögből annak tűnő szituációt: amikor megbízunk valakiben, nem feltételezzük, hogy elárulhat minket (Lagerspetz 2015). A bizalom megértéséhez tehát e sajátos „pozicionalitásával” is tisztában kell lennünk, aminek hiánya érthetővé teszi a jelenséget objektívizáló módon megközelítő kognitív felfogások kudarcát (ne azonosítsuk itt a kockázateszlelés *hiányát* annak *ignoráns felfüggesztésével*).

A bizalom tehát ezek szerint – az egészséghez hasonlóan – csak akkor tűnik fel, amikor már eltűnt, vagy eltűnőben van. Mi több, a bizalomra való ráébredés annak eltűnését is eredményezi – ezt nevezi Lagerspetz (2015) a bizalom el(ő)tűnésének (*dys-appearance*). A bizalomnak az ilyen, alapvetően öntudatlan jelenséggé váló felfogása azonban szemben áll a hétköznapi bizalomtapasztalattal: vannak ugyanis olyan helyzetek (például a bízott felé meglévő erős pozitív érzelmi viszonyulás, mint a szeretet esetében), melyekben a bizalomra való ráébredés nem jár annak felszámolódásával. Ezen túlmenően a nemkognitív elméletek, bár a ráhagyatkozástól megfelelően különítették el a bizalmat, továbbá a teljesen idegenekbe vetett bizalmat és a bizalom robusztusságát is képesek magyarázni, a naivitásról nem választották le koncepcióikat. Így bizalommeghatározásuk naiv és bizalmi viszonyulást egyszerre azonosíthat, ami a két jelenség egybemosódásának súlyos veszélyét hordozza. A kognitív elméleteknél mindazonáltal határozottan jobb kiindulási pontot jelentenek az értekezés konceptualizációs törekvése számára.

Megjegyzendő továbbá egyrészt, hogy a bizalom, Uslaner egyvonzatos formalizációjával összhangban, nemcsak kölcsönösséget igénylő viszonyként, hanem kölcsönösség nélkül, egyoldalú viszonyulásként is lehetséges (Balázs 2002) – bár nem kizárt a kölcsönösség, de az nem lehet *kritériuma* a bízás aktusának. Másrészt pedig a kutatás (Mújdricza 2019), az oxitocinkísért stresszválasz újabb élettudományi eredményeire alapozva, lezárta a bizalom „eredetével” kapcsolatos vitát is a korai tanulás hipotézisével szemben a bizalom veleszületett képességének feltételezése javára. Polányi Mihály (1966) vonatkozó elveinek értelmében továbbá kizárta a bármilyen biológiai, szociális, kognitív folyamatokra vagy ezek bármilyen összjátékára alapozott redukcionista felfogás lehetőségét is a bizalom vonatkozásában.

2. Célkitűzések

A kutatás fő célja a bizalom újszerű meghatározása, ami a jelenség érdemi empirikus kutatását is lehetővé teszi. A bizalom konceptualizálása mellett az értekezés terjedelmi keretei a fontosabb kísérőjelenségek (naivitás, bizalmatlanság, bizalomhiány stb.) és a hétköznapi bizalomtapasztalat tisztázását, illetve a koncepció néhány társadalomtudományos vonatkozásának tárgyalását teszik lehetővé.

3. Módszerek

Konceptualizációs fókuszán okán az értekezés módszere nem valamilyen empirikus kutatómódszertan, hanem szisztematikus elméleti érvelés, illetve a rendelkezésre álló szakirodalmak kritikai elemzése. Az értekezésben felhasznált irodalom gyűjtése Greenhalgh és Peacock (2005), illetve Randolph (2009) javaslatait követve „vegyes” módszerrel történt, az „offline” irodalomgyűjtést priorizálva az online szolgáltatásokkal szemben. A kutatás módszertani keretét a Jaakkola (2020) által leírt ún. *elmélet-adaptáció* módszere biztosította, a *tipologizálás* és az *elméletszintézis* módszereivel kiegészítve.

4. Eredmények

A proszociális, kooperatív viselkedéssel és a bizalommal együtt járó oxitocinkísért stresszválasz a szorongás és félelem által generált fenyegetettség állapotában megjelenő, neurohormonális reakció. Ebből következően megfogalmazható a sejtés, hogy a bizalom létrejöttének előfeltétele a félelem, szorongás állapota. A szorongás és a félelem, illetve a bizalom összefüggésének feltételezését a bizalomelméleti szakirodalom is megerősíti, és nem csupán annak felszínes, evidenciába hajló értelmében, miszerint a félelem/szorongás bizalomromboló állapotok (Erikson 1977, Good 1988, Dunn 1988, Yamagishi és Yamagishi 1994, Uslaner 2002, Marková 2004, Marková és mtsai 2007, Layard 2007, Figal 2010, Kopp és Skrabski 2009). E munkák közül kiemelkedik Bauman (2006) látomásszerű analízise: a stratégiai jellegű bizalomformát az elveszett bizalom kétségbeesett reakciójának tekinti, ami a szorongást, félelmeket, bizonytalanságot, átláthatatlanságot növeli, és nem erősítheti a társas viszonyokat. A félelmet/szorongást a bizalom antitéziseként felfogó, egydimenziós megközelítéseken túllépve a félelem és a szorongás *a bizalmat lehetővé tevő*, bizalmat igénylő egzisztenciális állapotokként tűnnek fel Luhmann-nál (1979), Giddensnél (1990, 1991) és Sztompkánál (1999). E munkák az egzisztenciális szorongás háttérjellegét sugallják a bizalom viszonylatában. Giddens (1990) a bizalmat a szorongásokat blokkoló pszichológiai szükségletként interpretálja, Luhmann (1979) és Sztompka (1999) pedig kiemelik, hogy bizalom nélkül a legalapvetőbb cselekvésekre is képtelenek volnánk, áldozatul esve a bénító

félelmeknek és rettegésnek. Bár egyikük sem látszik észlelni, kijelentéseik egyértelműen sugallják: a bizalom a szorongás, sötétség, átláthatatlanság, bénultság által meghatározott (társadalmi) közegben, vagy legalábbis ilyen közeg érzékelése esetén *igazán* releváns. A félelem, szorongás tehát nem csupán lerombolója, de háttere, alapja is lehet a bizalomnak. Ezt a feltételezést tovább erősíti, hogy bár Giddens (1990, 1991) a bizalmat és a szorongást maga is antitézisekként kezeli, mégis az (eriksoni) ősbizalom kialakulásának „arénájaként” tekint a szorongásra. A gyermeki ősbizalmat Giddens (1991) egyfajta emocionális védőoltásnak, protektív gubónak, védőpáncélnak tekinti, ami lehetővé teszi a mindennapi veszélyekkel és kockázatokkal való megküzdést, sérthetlenség- és valótlanságérzetet okoz, továbbá alapja a negatív lehetőségek zárójelbe tételének és az ismeretlenbe való ugrásnak. Ez az öncsalás (Lagerspetz 2015) azonban inkább tűnik naivitást, mintsem bizalmat leírni. A bizalom éppenséggel a páncélokból, avagy a giddensi gubóból való kilépés révén lehetséges (Bauman 2006).

A bizalom pszichológiai szükségletének hipotézisét (Giddens 1990) megerősíti Fukuyama (1995) meglátása is, aki úgy találta, hogy az alacsony általános bizalomszintű társadalmakban a családi körbe vetett bizalomszint megerősödik. Uslaner (2002) e befelé fordulást a balsorstól, idegenektől, kihasználástól való félelemmel kapcsolja össze, ami arra enged következtetni, hogy a félelem, szorongás nem felszámolja, csupán más irányba téríti a bizalmat. E feltevés összhangban van a pszichológiai szükséglet hipotézisével: veszélyeztetettség esetén a psziché „megkeresi” azt a kört, amiben „bizalomszükséglete” kielégíthető. Hogy e beszűkülés patológikus működésmódot azonosít-e, arra az értekezés következtetései adnak választ.

Félelem és szorongás összefüggésének feltételezése a bizalommal mindezek mentén megalapozottnak tűnik, az összefüggés jellege mindazonáltal tisztázásra szorul. Minthogy a félelmek jellemzően visszavezethetők a szorongásra, azon belül is az egzisztenciális (halál)szorongásra (Becker 1973, Yalom 1980, Kübler-Ross 1988, Solomon és mtsai 1998, Tillich 2000, Békés 2004), ez utóbbira kell koncentrálnunk. A szorongás alapvető emberi tulajdonság (Becker 1973), ami már egészen korai gyermekkorban jelen van (Yalom 1980). A félelemmel ellentétben nincs meghatározott tárgya: a semmire vonatkozik (Kierkegaard 2014), tárgya a halál utáni abszolút ismeretlen, ami nem szüntethető meg (Tillich 2000). Bizalom és halálszorongás összefüggésének feltárásában pedig Paul Tillich (2000) szorongás- és létbátorság-elmélete lehet segítségünkre.

A bizalom az ember veleszületett, eleve adott képessége, ami nem tűr semmilyen redukcionista determinizmust (Mújdricza 2019a). Lagerspetz (2015) a bizalom magjának a

Simone Weil (1957, 2005, 2009) által leírt, veleszületett jót váró beállítottságot tekinti, ami minden rossz tapasztalat *ellenére* legyőzhetetlenül megőrződik az emberben. „Annak ellenére”-jellege kulcsfontosságú jellemző. Az akár antiszociális viselkedést és bizalmatlanságot gerjeszteni képes halálszorongás ugyanis a bizalomnak és a társas közeledésnek is alapja lehet. Ami pedig ezt lehetővé teszi, az nem más, mint a *bátorság*. A bátorság bizalommal való összefüggését ugyancsak számos apró, mélyebb kifejtés nélkül maradt megjegyzés engedi sejtetni a bizalom szakirodalmában. Így például Kohn (2008), Khodyakov (2007), Løgstrup (1997) és Lagerspetz (2015) is többé-kevésbé egyértelműen utalnak rá. Bizalom, szorongás és bátorság összefüggésének leghatározottabb – bár ebben is igencsak kiforratlan – képviselője ismét Giddens (1991). Tillich létbátorság-felfogását a bizalommal egyértelműen összefüggő jelenségként említi (talán ő az egyetlen ilyen szerző), noha azt félreérteni látszik. A weilihez hasonló „annak ellenére”-jelleg ugyancsak megjelenik a bizalommal foglalkozó munkák némelyikében, mégpedig a bizalom mint a kiábrándulás lehetősége ellenére megjelenő (Bakonyi 2011), vagy éppen az ismeretek hiánya ellenére is lehetséges jelenség (Möllering 2013) feltételezéseiben. Mindezek a bizalomfenomén olyan, kulcsfontosságú elemére mutatnak rá, aminek egyrészt igen kevesen szenteltek figyelmet. Másrészt pedig ez az elem egy új, a kognitív és nemkognitív bizalomelméletek hibáit kiküszöbölni képes koncepció felépítésének reményével kecsegtet. Möllering (2006:191) ismert programját eszerint újrafogalmazva: „[h]acsaknem annak (...) megértéséhez járulunk hozzá, hogy miként lehetséges [a bizalom »annak ellenére«-jellege], nem értjük meg a bizalom lényegét, és magyarázatunk bármire vonatkozhat, csak a bizalomra nem.”

A bizalom aktusában tehát nem valami okból bízunk, vagy éppen megjártsszuk a bizalmat, hanem éppen *annak ellenére* bízunk meg valakiben, hogy semmi nem indokolja azt! A bizalom a nemlét elemi rettenetét hordozó fenyegető semmi ellenére, minden meghatározható ok hiánya ellenére jelenik meg. Ez az „annak ellenére”-jelleg pedig a bátorság révén vonódik be a bizalomba, ami, egyszerűen fogalmazva: cselekvés a félelem *jelenlétében* a félelem *ellenére* (Pury és Woodard 2009). Halálszorongás, bizalom és bátorság hasonlatosak atekintetben, hogy egyik sem racionális döntéstől, elhatározástól függ, szándékoltan nem hozhatók létre (Luhmann 1979, Baier 1986, Tillich 2000). A szorongás és a bizalom orientációja is hasonló: mindkettő a semmire, a nemlétezőre irányul, ami a bizalom esetében a még nem létező jövő. Bizalom és halálszorongás továbbá jellemzően egyaránt öntudatlan, reflektálatlan háttérjelenségek.

Tillichnél (2000) a létbátorság a lét önigenlése, önmegerősítése a nemlét fenyegető lehetősége ellenére. A nemlét itt – akárcsak Sartre-nál (1978) – a lét tagadásaként annak

derivátuma, a lét hordozza tehát saját nemlét-lehetőségét, és ezáltal a nemlétet magát. A szorongás forrása a nemlétnek ez a fenyegető lehetősége, ami megszüntethetetlenül és elkerülhetetlenül hozzátartozik a létezéshez. Tillich három, egymással szorosan összefüggő fenyegetéstípust (ontikus, spirituális/lelki, erkölcsi/morális) és ezekhez kapcsolódó szorongáspárt határozott meg: a végzet és halál miatti, az üresség és értelmetlenség miatti, illetve a véték és kárhozzátás miatti szorongást. Ezek mindegyike egybefonódik az összes többivel, egymást kiegészítve. Így minden szorongás hordozza a teljes ontikus, spirituális és erkölcsi megsemmisülés fenyegetését is. A szorongás tehát elkerülhetetlen velejárója a létezésnek, amivel a nemlét fenyegetése ellenére önmegegerősítő, önigenlő létbátorság révén küzdhetünk meg – a másik lehetőség ugyanis a reménytelenség. A patológiás szorongás azonban erre nem képes, és a lét elkerülésével igyekszik elkerülni a nemlétét: neurózisba menekül, illetve korlátozott, irreális, erődszerű önigenlést épít fel. Ez az önigenlés analóg a giddensi protektív gubóval, amit a naivitással egyetemben így patológiás működésmódnak tekinthetünk.

Tillich (2000) a bátorság önigenlését a „lét hatalmának” nevezi, a hit pedig e hatalomnak a nemkognitív elfogadása. A hit alapja Tillichnél (2009) az akarathüvely, nemkognitív nyitottság, a vallási kegyelem állapota, ami az ember esszenciális, univerzális, szükségszerű lehetősége. A minden más hitfajta meghaladó, tartalom nélküli, irányítatlan *abszolút hit* pedig a létbátorság forrása. Ezek mentén a létbátorság és forrása, a hit sem szükségszerűen tudatos(ódó) jelenség. Válhat ugyan kognitív szinten észleltté, de nem igényli azt: megismerhető, de nem megismerési. Ahogy a szorongás és a hit, a létbátorság is tudatosodhat bizonyos kivételes állapotokban (Tillich 2000). Ebből pedig következik, hogy hasonlóan kivételes esetekben a bizalom is tudatosodhat, bár alapvetően nemtudatos, nemkognitív jellege egyértelműnek tűnik.

A létbátorsághoz hasonlóan megalkothatjuk a *létbizalom* fogalmát, aminek lényege, hogy nem csupán magára, de az egész világra mond igent, a világ egészét a weili sorok szellemében jóindulatúként kezelve. A létbátorságtól abban különbözik, hogy a tőle függetlenül létező(k)re is kiterjeszti a létbátorság hatalmát, a létbátorság megerősítő, affirmatív mozzanatát – a létbizalom tehát a *létbátorság viszonyulása a világhoz*, a létbátorság dinamikájának a világ, a lét felé fordulása. A létbizalommal rendelkező, noha nem mentes a szorongástól, mégsem buta önámításba ringatja magát, nem gubózik be. Éppen a szorongás az, ami lehetővé teszi és kiváltja, hogy a szorongásban hordozott fenyegetettség *ellenére* bátran igent mondjon önmagára, saját létére és a lét egészére is, és ez a bátor igenlés nyilvánul meg a létbizalomban. A létbizalom fogalmában azonosíthatjuk az emberi létezésben általános mintaként jelenlévő,

cselekvéstől, számítástól, információértékeléstől, döntéstől vagy éppen aktuális állapotól nem függő lagerspetzi (2015) háttérbizalmat is. A létbizalom tehát a létbátorság „hatalmának” visszaáradása a létező felől a lét felé – így a létbátorság megosztása és kiterjesztése is. Ez teszi lehetővé a sérülékenység lagerspetzi (2015) megosztását is, ami mentén a bizalom sajátos *kalandként* is felfogható, Nagy J. Endre vonatkozó sorai értelmében (2013). A létbizalom kalandjában *szabadon felajánljuk magunkat a létnek*, a másikhoz „utazunk”, ahelyett, hogy a giddensi gubóba, naivításba, kalkulációkba, netán manipulatív érdekviszonyokba zárkozva tartanánk távol magunkat a léttől és más létezőktől.

A létbizalom, szemben a létbátorsággal, nem lehetséges kizárólag egyéni aktusként. Egy társadalom mindig feltételezi a bizalmat, és fordítva: ahol bizalom van, ott társadalom is (Balázs 2002). A bizalom mindig feltételezi (ha nem is feltétlenül határozza meg) a másikat, akire vonatkozik, tehát *mindig* társadalmi. A létbizalomban a létbátorság közösségivé válását ragadhatjuk meg, ami nem korlátozódik valamely személyekre vagy csoportokra, hanem az egész létet foglalja magában. *Ez az egyén bátor közösségvállalása a lét egészével*. A létbátorság kiterjesztésével az önmegerősítő elem is megosztatik, ami a másik igenlését hordozza – ez az oka a jószándékot, jóindulatot feltételező optimizmusnak a bizalomban. E bizalom továbbá *feltétel nélküli*, mert kizárólag a bízóból származik. A kiterjesztett igenlés pedig a bízottat saját létében és egzisztenciális szorongásaival szemben erősíti meg, tehát az ő önigenléséhez kondicionálatlanul adott aktív hozzájárulás is egyben. A bizalom ezért lehet a társas lét mindennél erősebb kötőeleme, a társas kapcsolatok „ragasztója” (Locke 1954) és a kooperáció lubrikátuma (Putnam 1993, 2000). A bizalommal ugyanis a nemlét szorongása egyéni, magányos problémából közössé, közösségivé válik. A saját önigenlés diadalának megosztása a másoknak az ő saját szorongásaival való szembehelyezkedéséhez is segítséget adhat. A halálszorongás/-félelem szocializáló hatása (Berger 1969, Yalom 1980, Mújdricza 2015b) a bizalom által válik tehát lehetségessé. Így a szorongás a bátorság „katalizátorával” kiegészülve alkotja a bizalmat, melyek együtt a szociális jelenség bázisai.

A bizalom tehát nem a gyanakvás, félelem egyszerű hiányát (pl. Lagerspetz 2015), hanem az egzisztenciális szorongás jelenlétében, de annak ellenére történő bátor reakciót azonosítja – éppen ez az, ami megkülönbözteti például a naivitástól. A bizalmatlanság, gyanakvás pedig a bátorságelem, az önigenlés megszűnésének következményeiként foghatók fel. A létbizalom optimizmusa mindazonáltal meghatározott tartalom nélküli optimizmus, minthogy az abszolút hitre vezethető vissza. Ez a konkrét jó kimenetel várásának hiányában nyilvánul meg: a létbizalom pusztán *jót* vár, de azt nem konkretizálja. E létbizalom, Kolakowski (1992) nyomán, a vallásos hitet elutasító, racionalista felfogású emberekben is megjelenhet,

akik az *emberi méltóság*ba vetett hitüket megőrizték. E hit következetlenségére való bátorság az *ateista létbátorság* és optimizmus alapja, melynek megosztása, kiterjesztése az ateista létbizalom forrása lehet.

Mindezek után meghatározandó a koncepcióban a *remény* fogalmának helye, amit sokan társítanak a bizalom jelenségéhez, és a definiálására tett kísérletek is hasonlóak a bizaloméhoz. A kognitív megközelítést itt is elvetendőnek tekinthetjük. Bár az értekezésnek nem célja a reményfogalom teljeskörű konceptualizálása, a bizalommal való összefüggésben, Bloch (1996) nyomán, a jó várásának kezdeteként, a bezárkózásból nyitottságba fordulás mozzanataként azonosíthatjuk. A remény tehát a bátorságba foglalt önigenlés kifelé fordulásának inflexiós pontján tűnik fel, a nyitás, a világ felé fordulás kritikus fontosságú elemét hordozva. A bizalom mindazonáltal nem erős remény (Balázs 2002), mivel bátor önigenlése nem feltétlenül teljesedik ki a bizalomban. A remény tehát, önmagában, „nem elég bátor” bizalomnak lenni – ezért az erős remény *remény* marad, mivel megerősödése a szorongáselem és a bátorságelem azonos mértékű megerősödését feltételezi. Bizalomná válásához a bátorságelem felülkerekedése szükséges.

A létbátorság, akárcsak a bizalom, maga sem szükségszerűen tudatos. Forrása, a szorongás pedig jellemzően nem az, mivel az emberi elme nem képes azt hosszan elhordozni (Tillich 2000). A nemlét lehetőségével szembeszegülő bátorság és a bizalom mindazonáltal nem valamiféle determinisztikus ontológiai szükségszerűség, hanem egy sajátos nemkognitív, racionalitás- és logikaelőtti *döntés* eredménye, amit Sartre (1978) *eredeti választásában* találhatunk meg. Ez a világgal szembeni alapvető pozíció megválasztása, ami nem szándékos és nem racionális választás, továbbá nem tudásalapú: a létből származik és saját létmódjának oka. Az eredeti választás fogalmát Tillich (1951) revelatív döntésének a *helyes* döntésre való igényt feladó jellegével kiegészítve juthatunk el ahhoz a nemkognitív bizalomdöntéshez, amit nem fenyeget „a kizárt döntések bosszúja” (Tillich 1951:153), vagyis az, hogy utólag más döntések talán jobbnak tűnhetnek fel. A bizalom e jellegzetessége miatt nem szűnik meg bizalomnak lenni akkor, ha utólag helytelennek bizonyul. Az eredeti választást kiegészítve a revelatív döntésjelleggel a helyes döntésre való igényt nélkülöző, nemkognitív „ősdöntéshez”, *prevoláció*hoz jutunk, ami a létbátorságra és így a létbizalomra való alapvető döntés is. E nemkognitív döntést csak a Self totális megrendülése változtathatja meg.

Mindezek az alábbi bizalomfogalomban összegezhetők röviden:

A bizalom a nemkognitív „ősdöntés”, prevoláció folyamányaként, a nemlét lehetőségéből fakadó alapvető egzisztenciális szorongás jelenlétében, de annak ellenére megvalósított bátor, önigenlő és önmegerősítő reakciónak a lét egészével (létbizalom) vagy valamely létezővel

(bizalom) közösséget vállaló kiáradása, megosztása, ami alapvető jót váró attitűdben fejeződik ki, és lehetővé teszi a sérülékenység megosztását: a szabad önfelajánlást a létnek.

A létbizalom elárulása, szemben a nemkognitív elméletek képviselőinek álláspontjával, nemcsak bizalomvesztéshez, hanem a bizalom *felfüggesztéséhez* is vezethet. Ez a bizalom interpretációs szűrőjét áttörő fenyegetések észlelésére adott tudatos, kognitív reakció, ami csak kívülről tűnik bizalmatlanságnak: a létbizalom állandó készenléte áll ugyanis mögötte. Ez, az aktuális bizalomtól való aktív visszavonulás ezért nem csupán önvédő, de a bizalmi létviszonyulást potencialításban megőrző aktus is. Az észlelt veszélyhelyzet figyelmen kívül hagyása ugyanis naivitásba fordítaná a bizalmat, és így megszüntetné azt. A fenyegetettség megszűnte esetén azonban a felfüggesztés is megszüntethető, és így az alapvető bizalmi viszonyulás visszaállítódik aktuálisan is.

A bizalom mindazonáltal nemcsak mindenre és mindenkire, hanem partikulárisan bizonyos létezőkre vagy azok csoportjaira is kiterjeszhető. E partikularizált, létbizalom nélküli bátor bizalom nem minőségében, hanem kiterjedésében különbözik az előbbtől. A bizalom tudatosodását pedig olyan, erős pozitív érzelmi viszonyulások teszik lehetővé, mint a szeretet, nagyrabecsülés, tisztelet stb. Ezek megerősítik a bizalmat, így az képes elviselni a tudatosodással elkerülhetetlenül tudatosodó szorongásban hordozott fenyegetettség lehetőségét is. Ugyanígy, a ráhagyatkozás-jellegű, tapasztalati alapú működésmódok is támogathatják a bizalmat, de egyik sem *válthatja ki* önmagában azt. A hétköznapi bizalomtapasztalat tehát az alapvető, bátor bizalommag és az azt megerősítő érzelmek, illetve támogató tapasztalatok komplex egymásra hatásaként írható le. Ezzel analóg módon a negatív érzelmek gyengíthetik, a negatív tapasztalatok pedig korlátozhatják a bizalmat.

A bizalommal kapcsolatosan a *tudatos* döntés lehetősége is felmerül, mégpedig az alapvetően bizalmi vagy bizalmatlan viszonyulás *ellenére* megvalósított bátor ellentétes reakció (kognitív bizalmatlanság, illetve kognitív bizalom) esetében. Ezt a szubjektív információértékelés fényében is inadekvátnak tűnő bizalmi viszonyulás disszonanciája teszi lehetővé. Fenntartása azonban az ilyen információk folyamatos utánpótlását, illetve egyre növekvő kognitív erőforrás-befektetést igényel az alapvető, ellentétes bizalmi/bizalmatlan viszonyulás „gravitációs” hatása miatt. E stratégiai viselkedés a saját bizalmi alapállással szembehelyezkedő *bátor bizalmatlanság* esetén éppenséggel a félelem önvédő funkcióját is hordozza. A bizalmi disszonanciát okozó információk elapadása, illetve a mentális erőforrások kimerülése viszont a kognitív bizalmi pozíció felszámolódásához, és az eredeti nemkognitív viszonyulásba való visszaereszkedéshez vezet. Az alapvető bizalmatlansággal szembeni bátor, kognitív bizalom legalább abban különbözik a ráhagyatkozástól, hogy nem az információkra

alapul, hanem a bizalmatlanságra, amivel szemben fellép: nem a kalkulatív „azért, mert”-jelleg, hanem a bátorság „annak ellenére”-jellege jellemzi e heroikus kognitív bizalmat.

A totális nemkognitív létbizalomvesztés okaként a *lét árulásának* élményét jelölhetjük meg: a meglévő önigenlő létpotenciál feladását, aminek egy erős példája az egyén számára kulcsfontosságú szignifikáns mások, vagy akár önmaga korai, idő előtti vagy értelmetlen halála. Ez a *világvesztés* mindent átható állapotához vezet, ami a létbizalom és az abban rejlő bátor igenlés megrendülését okozhatja, aminek következtében pedig az egyén valamely, a létbizalom abszolút hiányában kialakuló állapotba zuhanhat. A fenti bizalomfogalom szempontjából négy ilyen alternatív állapotot azonosíthatunk, egy további lehetőséggel kiegészítve. E „bátorságtalan” állapotokat a nemlét fenyegetésével szembeni létviszonyulás aktivitása vagy passzivitása, illetve az „annak ellenére”-jelleg jelenléte, hiánya vagy ellentéte jellemzi.

Az első alternatíva az aktív, de bátortalan bizalomhelyettesítő, a ráhagyatkozás (stratégiai/kognitív „bizalom”) látszatbizalma, ami bátorság hiányában képtelen a bizalomra. Nem „annak ellenére”, hanem „azért, mert” próbál bízni, a csalóka bizonyosságok világába: a tapasztalatok, ráció, számítás, érdekek birodalmába menekülve. A második alternatíva az aktív, „annak ellenére”-jellegű, de a szorongást figyelmen kívül hagyó naivitás. Mivel „annak ellenére”-jellege nem szorongásra reagál, az kiüresedik, öncéllá válva hordozója ellen fordul, akinek hite önelhomályosító vakhitté, bátorsága pedig szimpla vakmerőséggé torzul. Az ilyen egzisztenciális ignorancia vagy negligencia a nemlét akaratlan igenlésével analóg, ami ön-és/vagy közveszélyes. Kiáradása *gátlástalan optimizmust*, szabad önfelajánlás helyett *buta önkiszolgáltatást* generál, továbbá meghatározott jót vár. A nemlét fenyegetésének passzív, nemkognitív figyelmen kívül hagyása az *ignorancia* ártatlan, gyermeki naivitását eredményezi, aktív, menekülő figyelmen kívül hagyása pedig a *negligencia* öntelt naivitásában nyilvánul meg. A naivitás hasonlít a bizalomhoz annyiban, hogy magként rendezheti maga köré az érzéseket és a ráhagyatkozást, illetve nyitási pontját egyfajta naiv reménykedésben azonosíthatjuk. Felfüggesztése azonban nem lehetséges, mivel ahhoz az itt hiányzó bátorságra volna szükség. A naivitás folyamatosan kiszolgáltatja az egyént a veszélyeknek, és így patológikus működésmódnak tekinthető, de összeomlása nemcsak bizalmatlanság vagy apátia, de akár a valódi bátor bizalom kiépülésének előfeltétele is lehet. A harmadik alternatívát: a bizalmatlanságot az aktív egzisztenciális gyávaság jellemzi, ami, az önigenlésre képtelenül, aláveti magát a nemlét hatalmának. Ez is működhet interpretatív szűrőként, és erősíthetik vagy gyengíthetik az érzelmek és ráhagyatkozás. Lehet partikuláris vagy általánosított, előbbi esetben akár pozitív önvédő funkcióval is bírhat a leküzdhetetlen fenyegetésre adott adekvát reakcióként, utóbbi viszont a paranoid létbizalmatlanságot azonosítja. A negyedik alternatíva a

bizalomtalanság állapota, melynek aktív formája a bizalom már tárgyalt felfüggesztése, passzív formája viszont a szorongás hűvös rettenete (a nemlét hatalma) által paralizált, mozdulatlaná dermedt, inaktív, a reakció teljes hiányával járó apatikus, passzív létállapot. Mindezeket pedig kiegészíti a *nemlét aktív, szándékos igenlésének* (ön)destruktív működés módja, ami a nemlét aktív igenlésével a lét ellenére való cselekvést jelenti. Bátorság vagy vakmerőség helyett *elvetemültség*, jót váró optimizmus helyett *gátlástalan rosszindulat és rosszhiszeműség* jellemzi. Az elvetemültség kiáradásában ragadhatjuk meg a bizalom valódi, közveszélyes, a szó szoros értelmében antiszociális antitézisét.

Itt röviden megjegyzendő, hogy a bizalom e koncepciója nem zárja ki a korai tapasztalatok hatását az alapvető bizalmi viszonyulás megőrződésére, továbbfejlődésére, csupán azok a bizalmat *megalkotó*, azt egészében meghatározó szerepének feltételezését veti el. A bizalom ugyanis minden tapasztalat ellenére lehetséges, állandó emberi potenciál.

5. Következtetések

A kidolgozott koncepció számos olyan területen vezethet újszerű következtetésekhez, ahol a bizalom jelensége központi szerepet kap. Így a vonatkozó elméletek revíziójától az empirikus mérőeszközök újraalkotásán át akár a lakossági adatfelvételek válaszadói hajlandóságának kutatására nézve is releváns lehet (Mújdricza 2019b, 2020c). A „bizalomépítés” népszerű célja a koncepció fényében két úton tűnik lehetségesnek: a közös külső fenyegetettség gerjesztésének kétélű, akár antiszociális működést is eredményezhető megoldása, valamint a bizalom *megelőlekezésének* aktusa által. Utóbbi a bizalom megerősítő jellegének megosztásával erősíti meg a másikat létében, ezzel lehetővé téve (de nem megkövetelve tőle) az ő bizalmi viszonyulásának megjelenését. Elfogadja a másik szabadságát, akár a viszonzás hiányát is. Megjátszott formája mindazonáltal nem teremthet stabil bizalmat, mivel csak a *valódi* bizalom rendelkezik e potenciállal.

Az általános bizalom meggyengülésével a családba vetett bizalom megerősödésének Fukuyama-féle (1995) megfigyelését továbbá patológikusnak tekinthetjük, mert a beszűkült, de elmélyült bizalmi viszonyulást a tillich (2000) értelemben vett, társadalmi szintűvé vált neurózis szüli. A családi viszonyok erős pozitív érzelmi- és ráhagyatkozás elemével támogatott bizalom pedig ezen elemek hamis elvárását építheti fel a külvilág felé is, ami az általánosított bizalmatlanságba való társadalmi belemerevedés patológikus állapotának veszélyét hordozza.

A társadalmi tőkeelméletekben központi elemnek tekinthető bizalomfogalom (pl. Coleman 1990, Portes és Sensenbrenner 1993, Putnam 1993, 2000, Arrow 1999, Albert és Dávid 2005, Ahn és Ostrom 2008 stb.) újraértékelésével a bizalom tőkejellegének elvetését

feltételező irányzatok (Arrow 1999, Solow 1999) nyernek igazolást, annak befektetésjellegét (pl. Lin 2008) is megkérdőjelezve. Nemgazdasági–nembefektetési erőforrásként azonban az egyén kapcsolathálózatára kiterjesztett bizalom, e kapcsolathálózat elemeinek saját bizalmi potenciálját megnövelve, az egész bizalmas kapcsolathálózat bizalmának öngerjesztő növekedését idézheti elő (és fordítva, hasonlóképpen a bizalmatlanság „ördögi köre” is kiváltódhat, lásd Putnam 1993, 2000). A bátor bizalom szüli tehát a bizalmat és a társadalmi tőkét (amit azonban ezután „tőkének” nevezni hibásnak tűnik). Két további, fontos jövőbeni kutatási cél határozható meg. Egyrészt a kidolgozott bizalomkonceptió összefüggéseinek vizsgálata a társadalmi szolidaritás szociológiai elméleteivel, másrészt pedig a kapcsolathálózati megközelítés, ezen belül is a „gyenge kötések erejének” (Granovetter 1973) mélyebb megértése.

Mindent összevetve: a bátorság „annak ellenére”-jellege hordozza a bizalomban a paradox, irracionális ugrás elemét, jelentősége pedig óriási. A bátorság dinamikus ugrása ugyanis a magányos, rettegő, szorongó individuumból a szociális, optimista emberré: a *bízó lényé* válás radikális aktusa.

6. Saját publikációk jegyzéke

Az értekezéshez kapcsolódó közlemények

Mújdricza F. (2015a) Mitikus összhangzattan. Vallástudományi Szemle 11(2): 23–34.

Mújdricza F. The Wearing of Death. Fear of Death and Social Deviance. In: Colmenero-Chilberg L, Mújdricza F (szerk.), Facing Our Darkness: Manifestations of Fear, Horror and Terror. Inter-Disciplinary Press, Oxford, 2015b: 183–191.

Mújdricza F. (2017) Socrates' Daimon 'In the Mirror of Death'. Appraisal 11(2): 5–13.

Mújdricza F. (2018) A halál „helye” a családban: A haldoklás mint szerep. Lege Artis Med, 28(4-5):187–196.

Mújdricza F. (2019a) The Roots of Trust. European Journal of Mental Health, 14(1): 109–142.

Mújdricza F. Válaszadói ösztönzők a survey típusú adatfelvételekben. Elméleti háttér és nemzetközi tapasztalatok. KSH belső használatú dokumentum. Kézirat, Budapest, 2019b.

Mújdricza F. Halálfélelem és halálszorongás történeti megközelítésben. Doktori értekezést kiegészítő munkaanyag. Kézirat, Budapest, 2020a.

https://www.researchgate.net/publication/342550745_Halalfelelem_es_halalszorongas_tortenet_i_megkozelitesben

Mújdricza F. (2020b) Kortalan rettegés: a nyugati halálattitűdök ariësi modelljének felülvizsgálata. Kharón, 24(4): 21–44.

Mújdricza F. (2020c) 'Doubt Comes After Belief'. Survey Incentives and Recent Advances in Trust Theory. Online konferencia-előadás, International Workshop on Household Survey Nonresponse 2020.

https://www.researchgate.net/publication/344669088_Doubt_Comes_After_Belief_Survey_Incentives_and_Recent_Advances_in_Trust_Theory

Az értekezés témájától független közlemények

Mújdricza F. (2010): A halál viselete: Halálfélelem és társadalmi deviancia. Valóság: Társadalomtudományi Közlöny, 53(10): 55–82.

Morauszki A, **Mújdricza F.** (2011) A vallásosság megjelenési formái Mikházán: egy erdélyi falu hitélete interjúk tükrében. Embertárs, 9(3): 266–279.

Colmenero-Chilberg L, **Mújdricza F.** Preliminary Material. In: Colmenero-Chilberg L, **Mújdricza F** (szerk.), Facing Our Darkness: Manifestations of Fear, Horror and Terror. Inter-Disciplinary Press, Oxford, 2015.

Mújdricza F. (2018): A kognitív kérdőívtesztelés módszertana: mintaválasztás és toborzás. Szociológiai Szemle, 28(2):4–27.

Földvári M, **Mújdricza F.** (2018) A kognitív kérdőívtesztelés módszertana: a kognitív interjúfelvétel. Stat Szle, 96(5): 449–467.

Mújdricza F, Földvári M. (2018) A kognitív kérdőívtesztelés módszertana: a kognitív interjúk elemzése. Stat Szle, 96(6): 545–574.